

5. Соціальні спільності людей і соціальні типи мов

Функціонування і розвиток мови пов'язані з історією суспільства, із соціальними спільностями людей.

Для всякої соціальної спільності людей характерна мовна ознака, а існування і функціонування мов зумовлені соціальною спільністю людей.

Різноманітне та глибоке розкриття сутності суспільного життя людини неможливе поза розумінням явища, що окреслюється поняттям етносу. Учені розглядають етноси як особливі соціальні феномени, що органічно поєднують біосферу та соціосферу, містять у собі значною мірою характеристики природної спільноти. Етноси – це біофізичні реальності, здатні бути оповитими соціальною оболонкою, втіленими в ту чи іншу суспільну форму.

Етноси формуються під впливом природної належності людського угруповання до певного географічного середовища, кліматичних умов, ландшафту, рослинного та тваринного світу.

Водночас свої головні характеристики етнос отримує в соціально-культурному оформленні, і вони передаються від покоління до покоління через історичну пам'ять, через засвоєння культурних надбань, традицій тощо. Етнос як такий є не суто природним утворенням, а його історичною асиміляцією в культурі, що здійснюється багатьма поколіннями людей.

Отже, етнос – це група людей, яка історично склалася на певній території та характеризується спільністю мови, культури, побуту, звичаїв, традицій, способу життя та особливостями психічного складу.

Етнос як суспільно-природне утворення слід відрізнити від соціальних спільностей (спільнот) людей. Вони, хоч і формуються на основі певних етносів, є продуктом історії, соціокультурними утвореннями.

До соціальних спільностей людей відносять рід, плем'я, народність, націю.

Історично першими спільностями людей були рід і плем'я. Саме вони забезпечували функціонування та розвиток виробництва засобів до існування, форм їх обміну, розподілу та споживання, відтворення самої людини. Згодом на руїнах родоплемінного суспільства з'явилися класи та народності, а пізніше соціальна структура суспільства поповнилась ще однією формою – нацією.

Схарактеризуємо форми (типи) соціальних спільностей людей.

1. *Рід* об'єднує в собі групу кровних родичів, що усвідомлюють себе нащадками спільного предка (реального або міфічного), мають спільне родове ім'я. Рід виник з первісного людського стада як осередок суспільного співжиття та регуляції шлюбних стосунків. Рід обирає старійшину чи вождя й може звільнити його з цієї посади; слідкує за рівним поділом майна померлих членів роду; здійснює взаємодопомогу, захист, кровну помсту; має спільне місце поховання й демократичні збори, де вирішуються корінні питання життєдіяльності. Етнографічні, історичні, археологічні факти свідчать, що визначальними рисами

родових стосунків є рівність всіх членів роду та відсутність майнових відносин між родичами.

2. *Плем'я* охоплює кілька родів, проте не вичерпується їхньою кількісною характеристикою, а визначається спільністю території, економічною характеристикою, відносинами одноплемінників, єдиною племінною мовою, культурою, самосвідомістю й певними традиціями.

3. *Народність* – це соціальна спільність людей, що утворюється з племен і передусе нації. Для народності є характерним проживання на спільній території, одна мова, спільний психологічний склад, що виявляється в особливостях культурного розвитку та побуту. Проте народності притаманна слабкість внутрішніх економічних зв'язків, відносна ізоляція людей (натуральне господарство, замкнений спосіб життя, труднощі зв'язків населення різних областей). Проте історія не стоїть на місці. Розвивається виробництво, зростає продуктивність праці, удосконалюються техніка й технологія, наука й культура. Універсальні зв'язки руйнують натуральне господарство. На руїнах народності виникає така спільність, як нація.

4. *Нація* – це соціальна спільність людей, об'єднаних, незалежно від їхнього етнічного походження, політичними інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території з певною державною організацією, єдиним громадянством, юридичними правами та обов'язками. Важливими ознаками нації є особливий менталітет, психіка, характер людей, історична пам'ять, духовні та політичні традиції, мова.

Родова спільність є однією з необхідних умов виникнення племені. Характерними рисами племені є: наявність племінної території, відокремленої від території сусідніх племен умовними рубежами; певна економічна спільність і взаємодопомога одноплемінників, що виражається, напр., у колективних полюваннях; єдина племінна мова, культура, самосвідомість, традиції, самоназва.

Плем'я об'єднувалося на основі кровної спорідненості та мови – племінної мови або діалекту. В умовах родового суспільства мова племені зазвичай слабо відмежована від мов інших (споріднених) племен. На основі племінної близькості може формуватися й мова племінних союзів, по відношенню до якої окремі споріднені племінні мови виявляються племінними діалектами.

Такий стан і розвиток мови пояснюється низьким рівнем продуктивних сил, нечисленністю племен, низькою щільністю населення.

Мовна роздробленість була станом людства в часи його виникнення, і такий стан виявляється в певних народів навіть у новий час. Після того як М. Міклухо-Маклай побував у 1871 році на північно-східному березі Нової Гвінеї, він написав: «Майже у кожному селі Берега Маклая існує своє нареччя. Жителі сіл, які знаходилися на незначній відстані одне від одного, говорять інколи на настільки різних нареччях, що майже не розуміють один одного».

Малочисельні за кількістю носіїв мови типові для народів, що знаходяться на примітивному ступені розвитку. Проте мови, які походять від спільного джерела, зберігають спільні корні та афікси, подібні фонетичні закономірності. Особливістю мовного розвитку людства є виникнення споріднених мов. Спільна ознака може бути доказом спільного походження. Спільність мови союзу споріднених племен підтримувалася її використанням на зібраннях рад племен, у дні спільних святкувань та в усній поезії.

Утворення мов народностей, а потім і націй є важливим етапом у розвитку форм існування мов. У Європі цей процес почався в IX–X ст.

Народність виникає в рамках рабовласницького ладу, розвивається та зміцнюється у феодальному суспільстві. Народність має своє етнічне ім'я, вона формує загальні елементи культури та спільну мову, проте територіальні діалекти зберігаються, вони наслідують багато ознак діалектів племінних, що відійшли в минуле.

Прикладами народностей рабовласницького суспільства є давньоєгипетська та давньоеллінська.

Головною характерною рисою держави є громадська влада, відокремлена від народу. Вирішальне значення мало в той час постійне проживання. Але завоювання також відігравали велику роль.

Одноманітними за своїм складом були спочатку афінська й римська держави. Але, якщо взяти до уваги їх завоювання, треба відмітити, що держава об'єднувала велику кількість народів і мов.

Мова народності може отримати писемну фіксацію, хоча це не є обов'язковим. Примітний такий факт: та або інша народність часто виявлялася двомовною: для релігійного культу, науки, освіти застосовувалася книжна, нормована мова (зазвичай чужа), а для повсякденних трудових, торгових, побутових потреб, для усної словесної творчості – своя, рідна, що не мала писемної фіксації та літературної нормованої форми.

Така ситуація в період Середньовіччя спостерігалася в багатьох країнах Європи й Азії: у Західній Європі літературною мовою була латина, у багатьох країнах Азії – арабська мова; в Україні-Русі функції літературної мови виконувала споріднена старослов'янська. Відзначимо, що висунення на роль літературної мови зумовлене церковно-релігійною сферою: мова католицизму – латина, православ'я – старослов'янська, ісламу – арабська.

Цікавим прикладом об'єднання споріднених діалектів є давньогрецьке койне. Койне (від гр. *κοινή διάλεκτος* – «спільна мова») – діалект грецької мови періоду приблизно від 300 р. до н. е. до 300 р. н. е. Цим діалектом написано майже всі твори Нового Заповіту; ним вели проповідницьку діяльність із розповсюдження Євангелія в країнах Середземноморського басейну апостол Павло та інші християнські проповідники. Однією з найвідоміших пам'яток письма койне є *Розетський камінь*.

Спочатку термін *койне* використовувався в лінгвістиці лише стосовно спільногрецької мови, яка склалася в елліністичний період (IV–

III ст. до н. е.) на іонійсько-аттичній діалектній основі та виконувала функції спільної мови ділової, наукової й художньої літератури Греції до II–III ст. Елліністичне койне, що заступило давні грецькі діалекти, стало історичною основою для сучасних грецьких діалектів, утворених після розпаду койне.

Сучасна соціолінгвістика трактує койне у ширшому сенсі – як будь-який засіб спілкування (головним чином усного), що забезпечує постійну комунікативну зв'язаність певного регіону.

Вирізняють *міські койне* і *койне ареалу* (країни). Роль койне може виконувати наддіалектна форма певної мови, розвинена на базі одного або кількох її діалектів, а також одна з мов, якими розмовляють у цьому ареалі. Усні койне посідають проміжне становище між лінгва-франка та загальнонаціональною літературною мовою.

Койне (особливо міське) є важливою передумовою формування літературної мови. Іноді койне розглядають поруч з піджинами, однак процес формування койне є суттєво відмінним: піджинізація передбачає істотну структурну модифікацію мови-джерела, натомість койне здебільшого розвивається у бік збереження та збагачення мови або діалекту, що перетворюються на койне. Піджин формується в умовах контакту та взаємного впливу різноструктурних мов, а койне найчастіше (хоча й не завжди) утворюється на базі діалектів однієї мови або близькоспоріднених мов. У деяких випадках піджин може набути функцій койне з подальшим розвитком у бік креольської мови.

Крім усних, можливі також писемні форми койне – напр., латинська мова у ролі *науково-письмового койне* у середньовічній Європі.

У Давньому Римі переважала латинська мова. Появу латини відносять до середини II тисячоліття до н. е.; вона належить до італійських мов індоєвропейської мовної сім'ї. У процесі історичного розвитку давньої Італії латинська мова витіснила інші італійські мови та згодом стала панівною в західному Середземномор'ї. На початку I тис. до н. е. латиною розмовляло населення невеликого регіону Лацій (лат. *Latium*) на заході середньої частини Апеннінського півострова, у нижній течії Тибра. Плем'я, що мешкало у Лації, називалося латинами (лат. *Latini*), його мова – латинською. Центром цього регіону стало місто Рим, за ім'ям якого італійські племена, що об'єдналися навколо нього, стали називати себе римлянами.

Виділяють кілька етапів розвитку латинської мови: архаїчна латина, класична латина, посткласична латина, пізня латина.

Особливістю латинської мови є те, що порядок слів у реченні не має великого значення; передача інформації йде через систему афіксів, що приєднуються до кореня слова. Латинська абетка базується на етрусській абетці, яка, у свою чергу, походить від грецької. Хоча пам'ятки латинської літератури, що збереглися, майже повністю написані класичною латиною (штучною та стилізованою літературною мовою), побутовою мовою Римської імперії була народна латина, яка

істотно відрізнялася від класичної латини граматиною, словниковим складом і навіть вимовою.

Разом з церковнослов'янською латинська мова є однією з «мертвих» мов. Статус мертвої мови зумовлений тим, що люди, для яких вона є рідною, не народжуються вже принаймні півтори тисячі років. Латинська мова є однією з найдавніших писемних індоєвропейських мов і належить до так званих літературно-історичних мов.

У результаті військових, політичних та економічних успіхів Стародавнього Риму латинська мова поширилася по всій Італії, а починаючи з II ст. до н. е. вийшла за її межі. У I ст. н. е. Рим став метрополією наймогутнішої держави стародавнього світу – Римської імперії; до її складу входили сучасні Франція, Іспанія, Португалія, Швейцарія, деякі частини Німеччини, Англії, Хорватії, Болгарії, Румунії, Угорщини, Чехії, Греції, Словаччини, Туреччини, України, Лівану, Сирії, Лівії, Тунісу тощо.

У свою чергу латина постійно відчувала на собі вплив давньогрецької мови, особливо після підкорення Греції Римом у 146 р. до н. е.

Через римських солдатів і торговців латинська мова в її розмовній формі поширювалася серед місцевого населення та стала одним з найефективніших засобів романізації завойованих територій. При цьому найактивніше романізуються найближчі сусіди римлян – кельтські племена, що проживали в Галлії (на території сучасної Франції).

Розмовний різновид латинської мови, так звана народна («вульгарна») латина, впливаючи на місцеві діалекти, дала початок групі романських мов, до якої належать сучасна італійська, іспанська, португальська, французька та деякі інші.

Значення латинської мови для формування нових західноєвропейських мов зберіглося й після падіння Західної Римської імперії (476 р. н. е.). Після падіння Риму латина залишилася мовою церкви, юриспруденції, науки, літератури, дипломатії. Включно до XVIII століття латина була мовою науки.

В епоху феодалізму виникають французька, польська, литовська та інші народності, які говорять індоєвропейськими мовами.

Як приклад розглянемо англійську мову.

Англійська мова є західногерманською мовою, що з'явилася на основі англо-фризьких говорів, які принесли в Британію у V–VII ст. н. е. германські завойовники та поселенці сучасної Західної Німеччини, Західної Данії та Нідерландів.

Англійська мова має корені в мовах германських народів Північної Європи. У часи Римської імперії більшість германських поселень (Німеччина) залишилася в складі імперії. Деякі германці служили в римській армії. Війська германських племен, таких, як тунгри, батави та фризи, служили в Британії під римським керівництвом. Германські поселення розширилися в період Великого переселення народів Західної Римської імперії. Мови, якими розмовляли германські народи, що з самого початку поселилися у Великій Британії, входили у склад

північно-германської гілки германської мовної сім'ї. Вони склалися з діалектів інгвеонської спілки мов, якими розмовляли народи північної Данії, північно-західної Німеччини та Нідерландів.

Упродовж століть після завоювання Англії норманські королі та високопоставлені вельможі Англії та інших країн Британських островів розмовляли англо-нормандською мовою. Купці та дрібні дворяни часто були двомовними людьми та розмовляли англо-нормандською та англійською мовами, при цьому англійська мова залишалася мовою простолюдинів.

До XIV століття англо-нормандська, а потім французька мова були мовами судочинства та урядових установ. Навіть після зниження статусу стандартна французька мова зберегла статус офіційної, або престижної, мови. Близько 10 000 французьких слів з того часу увійшли до англійської мови. Це, зокрема, терміни, пов'язані з державою, церквою, законами, військові терміни, назви страв. Великий вплив на англійську мову в той час мала давньоскандинавська мова. Деякі вчені висували гіпотези, згідно з якими середньоанглійська мова була креольською мовою, виробленою в результаті мовних контактів.

У XV столітті англійська мова зазнала великих змін у фонетиці, проте правопис літературної мови залишився практично незмінним. Сучасна англійська фонетика багато в чому є результатом великого зсуву голосних, який проходив в основному в XV столітті. На літературну мову здійснило вплив розповсюдження стандартизованого лондонського діалекту в органах влади та управління; відбулася стандартизація друкованої продукції. У часи Вільяма Шекспіра (середина XVI – початок XVII століття) англійська мова стає схожою на сучасну англійську мову. Цей варіант мови отримав назву ранньоанглійської мови. У 1604 році було видано перший англійський словник під назвою *Table Alphabeticall*.

Підвищення рівня грамотності населення, поїздки та подорожі сприяли прийняттю багатьох іноземних слів, особливо запозичених з латинської або грецької мови епохи Відродження. У XVII столітті латинські слова часто використовувалися з їх оригінальною вимовою. У цей період англійська мова запозичила багато слів з італійської, німецької мови та їдиш. Незважаючи на певний опір, у цей період почалась американізація мови.

У часи Середньовіччя помісно-територіальні діалекти складаються з різних племінних говорів. Ці говори були розмовною мовою, особливою для кожної області, але спільною для всіх класів населення. Діалектний розподіл населення не збігається з попереднім племінним розподілом. Населення областей, князівств або феодів складалося з нащадків племен. Але зазвичай або плем'я розповсюджувалось по території двох чи більше князівств, або кілька племен об'єднувалися.

Доля місцевих діалектів, які з'явилися у феодальний або ранньокapіталістичний період, була різною. З одного боку, видозмінюючись, вони зберігалися як діалекти конкретної мови. В основі італійської мови лежить флорентійський діалект, в основі татарської –

казанський діалект і т. д. З іншого боку, місцеві діалекти, обслуговуючи народні маси, склали основу різних мов.

Проте, поряд з діалектами, для державних потреб була потрібна наддіалектна мова. Ми вже відзначали, що в ролі літературної мови виступала певна «мертва», закріплена писемністю. У країнах сходу такою мовою стала арабська; у західноєвропейських державах – латина. У слов'ян таку роль виконувала старослов'янська (давньоцерковнослов'янська) мова.

Таким чином утворювалися мови народностей. Це дуже складний та довгий процес, який продовжується й донині. Утворення мов народностей, а потім і націй – важливий етап у розвитку суспільства.

Нація – це історично сформована стійка спільність людей. Ознаками стійкості цієї спільності є єдність території, економіки та мови. На цьому ґрунті виробляється «національний характер». Нація – якісно нове явище в історії людства.

Хоча попередній розвиток феодалізму готує ґрунт для нації, нація виникає в епоху індустріального суспільства. Відмінність міста і села, бурхливе зростання ремісничого, торгового населення, зміна виробничих відносин, поява нових класів – буржуазії та пролетаріату, – усе це, як і нація, закріплюється при зміні формацій, з утвердженням капіталізму.

При феодалізмі головну роль відігравали маєтки, замки, монастирі. При капіталізмі на перший план виходять міста зі змішаним населенням, яке об'єднувало різні класи, представників різноманітних професій. При феодалізмі економічне життя тяжіло до натурального господарства. При капіталізмі широко розвивається торгівля, не тільки внутрішня, а й зовнішня, а з придбанням колоній та зміцненням міжнародних зв'язків – світова.

У різних народів процес складання націй і національних мов протікав у різні століття, у різному темпі та з різними результатами. Розвиток капіталізму й виникнення націй почалися в Європі в народів, які говорять індоєвропейськими мовами. У західній Європі цей процес збігся з утворенням централізованих національних держав – Англії, Франції, Італії. На сході Європи утворення крупних централізованих держав, необхідних для оборони держави від вторгнення, відбувалося раніше, ніж утворення націй, які почали формуватися пізніше у складі багатонаціональних держав. Перетворення основних народностей у нації в Азії, Північній та Південній Америці, Африці відбувається тільки з кінця ХІХ ст.

Як і утворення мов народностей, утворення національних мов проходило трьома шляхами: шляхом розвитку вже готового матеріалу, шляхом концентрації діалектів і шляхом схрещення діалектів та мов.

Напр., щодо англійської народності та американської нації відмічається етнічне схрещення. Виникнення американської нації не означало виникнення нової мови: мовою нової нації стала англійська.

У період національної мови економічне згуртування територій веде до розповсюдження спільної мови та природного стирання діалектних відмінностей.

Національна мова припускає обов'язкову наявність літературно-писемної форми, зближеної із загальнонародно-розмовною мовою.

Усна спільна мова виробляється не відразу та довгий час зберігає діалектні відмінності. Тому втіленням і дійсною реальністю національної мови є її літературно-писемна форма. При цьому важливо враховувати, що для національної мови необхідна не проста наявність писемного мовлення, а й широке розповсюдження, багатофункціональність літературної мови.

З вищесказаного зрозуміло, що нації виникають при капіталізмі, коли відбувається економічне згуртування територій, виникає внутрішній ринок. Нова національна культура, яка потребує єдності та повного взаєморозуміння всіх членів нового суспільства, не може зберігати мовну практику Середньовіччя з його двомовністю, роздробленими помісними діалектами та «мертвою» літературною мовою. На відміну від мовної роздробленості феодального періоду, формується єдність мови всієї нації, і ця спільна мова не може бути «мертвою», вона повинна бути здатною до гнучкого та швидкого розвитку.